

виконавці». Адже з формального застосування Конвенції ООН випливає, що жертвами геноциду в Камбоджі були лише в'єтнамська, буддистська й інші меншини. Чи має таке розрізнення дослідницький чи моральний сенс?

Отже, поняттю геноциду і з наукового, і з правничого погляду затісно в рамках нормативного означення Конвенції. Залежність від юридичного означення влучно і пристрасно окреслив редактор «Енциклопедії геноциду» Ізраель Чарні:

Якщо є якась суперечність між масою загиблих людей і нашими юридично-науковими дефініціями, то саме ці дефініції мусять пристосовуватися і змінюватися. Дефініція геноциду також мусить бути суголосна зі щоденним мововжитком людей, що тверезо мислять і, бачачи силу-силенну вбитих, природно хочуть застосувати до такої події єдине слово, яке є в людській мові для такої події. І тому масове вбивство двадцяти мільйонів советських громадян, що його вчинив Сталін, масакри ста тисяч чи більше комуністичної опозиції в Індонезії, вбивство мільйона чи двох мільйонів камбоджійців, що його здійснили червоні кхмери, – все це однозначні приклади геноциду⁹.

Одна з проблем, що впадають у вічі, коли знайомишся із західними публікаціями про Голодомор, – це залежність значної частини дискусії від дуже обмеженої кількості англомовних книжок. Можна без перебільшення сказати, що історія Голодомору залишається вельми слабко розвинутою ділянкою досліджень із надалі широкою областю віри та припущень і браком серйозних студій з підставових питань. Одним із таких питань залишається проблема локальних виконавців терору голодом. Наприклад, шведський автор Йоган Дитч уважає, що

як тільки з'ясується, що багато українців брали участь у кампаніях вилучення зерна, більше не буде змоги подавати Голодомор як геноцид, що його задумав і доконав Советський Союз і що був скерований проти українців¹⁰.

На сумнівність цієї тези справедливо звернув увагу рецензент Карел Беркоф, адже у багатьох випадках геноцидів члени віктимізованої групи також були серед виконавців.

Цікаво, що стаття Романа Сербина, написана із цілком протилежних позицій (вона є спробою довести, що Голодомор підпадає під означення геноциду в Конвенції ООН), містить

подібний заклик серйозніше вивчити механізм утілення урядової політики та її локальних виконавців¹¹.

І українській, і західній (таке розрізнення робимо свідомо, вважаючи, що говорити про єдину міжнародну спільноту істориків наразі принаймні наївно, хоча не можна не зауважити тенденції до її постання) історіографіям Голодомору властива відчутна тематична односторонність. Все ще бракує ґрунтовних досліджень усіх аспектів організації голоду (ключове питання в дискусії про визнання його як геноциду) та ставлення до нього різних штаблів советського керівництва. Практично

⁹ Israel W. Charny, «Toward a Generic Definition of Genocide», *Genocide: Concepts and Historical Dimensions*, ред. G. S. Anteopolus, Philadelphia, 1994, с. 64. На цій тезі великою мірою вибудовано аргументацію у статті Григорія Грабовича «Голодомор і пам'ять»: *Критика*, 2003, №12.

¹⁰ Johan Dietsch, *Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*, Lund, 2006, с. 222.

¹¹ Roman Serbyn, «The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948», *The Ukrainian Quarterly*, 2006, т. LXII, №2, с. 204–205.

немає опису перспективи «виконавців» політики голоду, мотивацій їхньої поведінки та стратегій заперечення самого факту голодувань. Як і раніше, не маємо серйозних порівняльних студій, що вписували би Голодомор до модерної історії європейського континенту і світу.

У сучасній Україні Голодомор, безсумнівно, є політично актуальною темою. Тиск цього політичного замовлення – непросте випробування для постсоветської історіографії, яка зовсім недавно позбулася інших замовлень. Пишучи це, хочемо лише наголосити, що тематика геноциду в світовій історіографії є тим дослідницьким полем, на якому праця історика набуває особливого морального виміру й вимагає особливої чутливості до таких тез, як-от отождолення проблеми природи геноциду з національною належністю його виконавців чи жертв.

Припускаємо, що, пишучи на такі теми, неможливо самоізолюватися від уявлень про віктимізацію, «колективну провину» чи «подолання минулого». А отже, особливого значення набуває рефлексія щодо власної мови, дослідницьких стратегій, кола сформульованих питань. □

Лотофагомахія

Іван Гомза

Ханна Арендт, *Джерела тоталітаризму*, Київ: Дух і літера, 2005 (2-ге видання). (Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Brace & Company, 1979).

XX століття виявилось прикро щедрим на політичні режими, які жорстко гнобили й нищили власне населення. Салазар і Хорті, Мусоліні й Петен, Онганья та Бокаса... Жажіття, що їх чинили новітні можновладці, іноді перевершували легендарні злочини Калігули чи Тамерлана. Утім, є два прізвища, котрі безжалісністю випинаються навіть із величезного переліку кривавих звершень XX століття: Гітлер і Сталін. Повнота влади, яку вони мали, кількість їхніх жертв і безперечний вплив на історію людства перетворили обох на мітологічних персонажів: більшість диктаторів нині мимоволі порівнюють із Гітлером чи Сталіним, а назву їхнього дітища – *тоталітарний режим* – прикладають до кожної форми правління, що відрізняється від підручничкової демократії.

Відтак сутність поняття «тоталітаризм» стає розмитим, заміщеним опосередкованими уявленнями. Переживши шок від публікацій Варлама Шаламова, Примо Леві, Александра Солженіцина, Жана Америкі, пізнавши багатолітність тоталітаризму, людство в парадоксальний спосіб втрачає відчуття його справжніх загроз. Сьогодні все – від релігійних сект до впливу техніки – може бути позірною тоталітарною! Книжка Ганни Арендт «Джерела тоталітаризму» виявляється дієвими ліками проти цієї амнезії, бо ж гранично чітко окреслює феномен тоталітаризму.

Особливість композиції твору полягає в тому, що, надзвичайно докладно

простеживши шлях становлення тоталітарної ідеї через дослідження елементів расизму, націоналізму, антисемітизму, імперіалізму, авторка віднаходить гостроту думки й чіткість викладу, характеризуючи функціоналістські та світоглядні особливості тоталітарного режиму.

Нацисти присягають на вірність Гітлерові (парк Люстгартен, Берлін, 1928 рік)

Завдяки чому авторські гіпотези та висновки набувають значущості й переконливості.

Отож першочерговий умовивід Арендт полягає в тому, що тоталітаризм не є тиранією, диктатурою чи жорстким авторитарно-бюрократичним режимом. Правління Франко, Стреснера й навіть Мусоліні в категоріях Арендт не було тоталітарним, адже *тоталітаризм – це нова форма виявлення Істини, методологія її доведення, система її реалізації*. Ця особливість тоталітаризму проявляється в двох формах його стосунків із зовнішнім та внутрішнім світом – відповідно, в

пропаганді й терорі. Пропаганда призначена для нетоталітарного оточення тоталітарного режиму; вона дає змогу створювати, виправляти, підгасовувати минуле, тлумачити сучасне й пророкувати майбутнє. Вона формує прийнятний або й навіть привабливий образ тоталітарного режиму в очах

інтелектуалів, маргіналів, пересічних громадян демократичних суспільств. А терор є формою стосунків із внутрішнім світом – власним населенням, спільнотою, навіть державними органами.

Між терором і пропагандою є смисловий зв'язок: обидва (чи через примус, чи через облуду) викривляють реальність. Вони *накидають картину світу*, яку проєктує режим. Ба більше, прийняття цієї картини світу було необхідною умовою існування націонал-соціалістичної чи советської влади. Арендт наголошує, що тоталітаризмові притаманна «непохитна віра в ідеологічний вигаданий світ». Від себе

додамо: цю віру підтримує претензія на осягнення Істини.

Погляньмо: найхарактернішу рису тоталітаризму – послідовну сваволу, що дає змогу не тільки довільно визначати винних і невинних членів спільноти, але й повноправно нищити «невинних», порушуючи власні ж правила, – зумовлює внутрішня логіка: тоталітарний режим вимагає тотальної відданості, тобто визнання за ним права виносити судження найвищого рівня. Іншими словами, режим визначає категорії Добра і Зла, а також їх похідних: Дозволу, Доцільності, Моральності. Лише режим вирішує, хто добрий, а хто злий, кому доцільно дозволити жити, а кому – ні, хто безвинний і хто винен.

Такі повноваження неможливі без надання тоталітарному режимові метафізичних рис. Після *Entzauberung der Welt* («розчаклування світу») і «смерті Бога», що тимчасово витіснили зі стосунків Людини зі світом таємничі, принципово непізнавані сили, їх нестача обернулася спраглим пошуком нового засадничого принципу буття. Тоталітарна ідеологія пропонує прийнятний спосіб компенсувати нестачу містичного начала в модерному розчаклованому суспільстві: такі *умоглядні конструкти*, як «раса» чи «клас», уособлюють *Вище Начало*, заради якого дозволено будь-які звитяги або жертви. Ерик Вогелін, ідейно споріднений із Ганною Арендт дослідник, уважає, що перетворення елементарних часточок людського оточення на божественне начало означає сакралізацію цих елементів, які стають об'єктами релігійного поклоніння і набувають форми втілення всіх божественних рис (Істини, Справедливості, Первинності). Обов'язок кожного індивіда зводиться до втілювання тих істин, які через расовий принцип і біологію, через класовий підхід та історію проголошено відкритими.

Іншими словами, тоталітарна ідеологія заміщує релігію, стаючи повноправною системою цінностей і норм. Її знаковою рисою є *синтез раціоналістично-наукової методології з метафізичним характером*. Завважимо, що за гітлерівського режиму спостерігалася інтенція «наукового вивчення принципу рас», якому в советських реаліях відповідала школа «наукового комунізму». Проте раціоналістичні принципи правлять лише за опори, що підтримують містико-релігійний характер метафізичного ядра тоталітарної ідеології. Через досягнення доктрина претендує на розкриття *справжніх* процесів, що відбуваються в світі. Націонал-соціалістична ідеологія вбачала за основу всього протистояння рас, більшовицька – боротьбу класів. Соціальні процеси, політика, культура постають для цих ідеологій лише формами вираження засадничих принципів. Себто події видимого світу приховують Дійсність, яку можна розуміти адекватно, в усій її повноті лише через [тоталітарну] ідеологію.

Серцевиною обох тоталітарних режимів була давня філософська ідея про Приховане Сущє, про дуалізм феномена й ноумена, що набула переосмислень у рамках сучасних наукових теорій (економічної – для більшовизму, біологічно-генетичної – для націонал-соціалізму). Розкриття першопричини світобудови перетворює ідеологію на формальне вираження Істини.

Ця специфіка визначає тотальний і, як наслідок, тоталітарний характер досліджуваних ідеологій. Арентдт доходить висновку, що, розкривши загальне правило, «тоталітарна законність, ігноруючи легальність і претендуючи на встановлення безпосереднього всезагального панування справедливості, виконує закон Історії чи Природи, не тлумачачи його нормами правди чи кривди для індивідуальної поведінки». Сфери легальності, гуманності, моральності відступають перед наступом в ім'я Істини, що його ведуть тоталітарні ідеології. Практику нищення вважають прийнятною проти всіх, хто не визнає законів Природи чи Історії, або, своєю чергою, кого вони визнають зайвим. Арентдт у «Джерелах тоталітаризму» аргументовано доводить, що жорстоку природу тоталітаризму визначає абсолютне керування логікою певної ідеї – її абсолютизування та втілення: «Терор – це законність, якщо законом є закон руху певної надлюдської сили – Природи чи Історії».

Тоталітарні ідеології і практика змінюють ставлення людини до Буття. Вимога тотальної відданості режимові, єдина вимога, адресована людині в умовах тоталітаризму, означає охоплення життєвого світу людини нормами та цінностями ідеології. Зі світу, що керується виробничими відносинами (а також расовим принципом), неможливо вийти – будь-який феномен реальності є означником прихованої Дійсності. Буржуї, навіть

за всієї лояльності до советської влади, залишаються «ворогами народу», євреї, найтихіші й найслухняніші, все одно здійснюють свою підлу змову, описану в «Протоколах сіонських мудреців». Сутність людини, її думки та мислення виявляються заданими наперед; особистість не є суб'єктом становлення, але стає формою реалізації вищого смислу. «У гітлерівській Німеччині примат біологічного тіла, екзальтація крові та раси розкривають специфічну манеру буття: ситуація, в якій людина є невольною, віднини закладає основи її сутності, окреслюючи здатності-добуття», – пише Абенсур. Аналогічно, в філософії більшовизму люди виражають тільки логіку історичних процесів, а не власну самість.

Серцевиною тоталітаризму є новий, відмінний від ліберальної традиції, антропологічний підхід. У цій світоглядній системі реальність постає як тотальне царство несвободи. Неможливість вийти зі світу окреслює філософські настанови тоталітарного мислення, що *полягають у нескінченному схиланні перед Буттям*. Стосунок людини до Буття може реалізуватися лише в категоріях служіння (силам Історії чи Природи). Арентдт вказала цю особливість, зробивши висновок: «Мета тоталітарних ідеологій полягає <...> в трансформуванні самої природи людини». Індивіда повчають через практики нищення, концентраційні табори та пропаганду, начебто його природа є постійною та незмінною,

натомість смисл Історії (Природи) полягає в постійному русі. Іншими словами, Людині відмовляють у категорії становлення, переносячи ці якості на зовнішні сили. (Зауважимо, що Дійсність у розумінні тоталітарної ідеології не випадково набагато ближча за значенням до гераклітівського Становлення, ніж до парменідівського Буття.) Це Реальність, а не людина, може змінюватися чи трансформуватися та, як наслідок, стираються лінії, що відділяють винних від невинних, правду від брехні, злочин від героїства заради Істини!

Безперечним здобутком книжки Ганни Арентдт є пояснення філософських засад тоталітаризму. Без критики та моралізаторства, що були би зайвими в науковому дослідженні, Арентдт експонує цінності й практики тоталітарних ідеологій, запрошуючи читача помислити, наскільки ця світоглядна система суперечить гуманістичним принципам західної цивілізації. Водночас вона чітко розрізняє авторитарні режими, які мали на меті керувати політичною сферою суспільного життя, і тоталітаризм, що заперечує духовну свободу людини. Зрештою, для постсоветської аудиторії книжка цікава ще й тим, що вона попереджає: підступність тоталітарної ідеології отруює світогляд людини на все життя. Прагнення забути минуле чи й повернутися назад, в епоху, коли Істина відкрита, – ось неминучий вплив цього тринку. Втім, Істина криється не в класах чи расах, «вона і справді у кожній людині». □

Місце пам'яті як школа забуття

Алесь Смалянчук

[1] Л. С. Абецедарский, М. П. Баранова, Н. С. Павлова, *История БССР. Учебник для средней школы*, ред. П. Петрикова, Минск: Народная асвета, 1982, 289 с., ил.

[2] У. Н. Сідарцоў, В. М. Фамін, *Гісторыя Беларусі. 1917–1992*, Вучэб. дапам. для 9 кл. сярэд. шк., Мінск: Народная асвета, 1993, 319 с.

[3] І. Л. Качалаў, Г. С. Марцуль, Н. Я. Новік і інш.; пад рэд. Я. К. Новіка, *Гісторыя Беларусі: канец 18 – 1999 г.* Вуч. дап. для 11 класа агульнаад. школы, Мінск: Народная асвета, 2000, 206 с.

[4] В. Н. Сидорцов, С. В. Панов, *История Беларуси. 1917–1945 гг.* Уч. пособ. для 9 кл., под ред. Н. С. Сташкевича, Минск: Издат. Центр БГУ, 2006, 215 с., ил.

[5] А. А. Коваленя, М. А. Краснова, В. И. Лемешонак и др., *Великая Отечественная война Советского народа (в контексте Второй мировой войны)*, уч. пособие для 11 класса, Минск: Изд. Центр БГУ, 2004, 231 с.

Шість років тому французький історик П'єр Нора повідомив про «Всесвітній тріумф пам'яті» – статтю з такою назвою надрукував часопис «Transit» (2002, №22). Пам'ять, – пише дослідник, – це реальний зв'язок із минулим. Вона завжди обіймає особисте переживання, пев-

ний екзистенційний досвід і може претендувати на істину «істиннішу», ніж істина історії, а саме – на істину живої пам'яті про пережите. Тим часом історія залишається тільки репрезентацією минулого, що прагне до «об'єктивності»,

Світлана Сергєєва / АР

спираючись на «документ» і виявлений (або сконструйований) історичний факт. Зазвичай на це вельми впливає фаховий вишкіл дослідника і... в іншому випадку – специфіка чинного політичного режиму.

В епоху націй і націоналізмів історія вийшла за рамки наукової дисципліни й стала ідеологічним засобом формування нової ідентичності, почала претендувати на роль пам'яті нації. Особливо виразно

ця ідентифікаційна функція виявлялася під час розпаду одних і формування нових територіальних, національних і політичних спільнот. Проте на зламі ХХ–ХХІ століть з'явилася тенденція ослабити ідеологічну націєтворчу роль

історії. Можливо, це пов'язано з тим, що в більшості європейських країн національне поступово поступається соціальному та політичному. А от на постсоветських територіях зникнення комуністичної цензури, політична боротьба і методологічне розкріпачення спровокували появу декількох історіографічних концепцій, що часто демонструють діаметрально протилежне бачення минулого.

П'єр Нора, буцімто шукаючи заміну історії, пропонував концепцію «місць пам'яті». 1984 року дослідник означував їх як «сліди минулого, з якими сучасні покоління вже втратили зв'язок». Дванадцять років по тому він характеризував «місця пам'яті» вже «як феномен, що набув статусу символу в меморіальній спадщині певної спільноти». У якомусь сенсі «місця пам'яті» почали означувати як місця зустрічі пам'яті й історії, як своєрідну дискурсивну практику, що сприяє ідентифікуванню суб'єкта з котроюсь спільнотою. При цьому актуалізація минулого сама набуває форми символу. Звісна річ, таким символом не може бути набір конкретних місць. Це може бути якась дата, ритуал, назва, врешті, текст шкільного підручника історії.

Держава та суспільство традиційно надають підручникові історії велике значення. Як зауважив французький дослідник Марк Феро, образ інших народів або власний образ, що живе в нашій душі, визначає те, як у дитинстві нас навчали історії. Це залишається на все життя.

Образ минулого, що зберігається в тексті шкільного підручника історії, відіграє для нації інтеграційну роль. Водночас шкільна історична освіта є частиною ідеологічного обґрунтування легітимності чинного політичного режиму; її важливим елементом є образ власної нації та образ її ворога. Особливого значення набувають теми, пов'язані з подіями, котрі можна трактувати як точку відліку, символічний початок нового періоду історії. Між таких подій є і війна.